

Eş'ari'nin Kelam Metodu

İsmail ŞİK*

Abstract

al-Ashari's Theological Method. Before examining al-Ashari's theological method we dealt with his theological understanding. His theological view helped us in this study. The sources he based on, logic of analogy, the main principles he followed in his works are very important for us. It is this context that his theology relied on. He evaluated the data of Ashab al-Hadith by using the Mutazilite method.

Key Words: Theological Method, Primary Works, Analogy, Semantical Analysis, Basic Principles.

Giriş

Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin hayatını¹ değişik dönemlere ayırarak değerlendirmek mümkündür. Bunlar, Mutezile içerisindeki dönem, Selef akidesini benimsediği dönem ve son olarak Ehl-i Sünnet kelâmının olgun-

* **Arş. Gör.,** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bu çalışma, *Eş'ari'nin Kelam Metodu ve Bilimsel Metot Açısından Değerlendirilmesi* (Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü - Adana 2003) isimli Y.L. Tezinden faydalanılarak, bir takım yenilikler, farklı görüşler, çıkarımlar ve ilaveler yapılarak elde edilmiştir.

1 Tam ismi Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. İshak b. Salim İbn İsmail b. Abdillâh b. Musa b. Bilal b. Ebi Bürde b. Ebi Musa el-Eş'ari'dir, (İbn Asâkir *Tebyinü Kezibü'l-Müfteri fi ma Nüsiye İla İmam Ebî Hasan el-Eş'ari*, Şam 1990, s. 34). Soy itibarıyla Yemen'deki el-Eş'ar kabilesine mensup sahabe Ebu Musa el-Eş'ari'ye dayanır. Ebu Musa el-Eş'ari, devrin siyasi ve içtimai olaylarına damgasını vurmuş, Hz. Ömer zamanında Kufe ve Basra'da valilik yapmıştır. Hakem olayı diye bilinen, Hz. Ali ve Muaviye arasındaki anlaşmazlıkta çizdiği tavırla, siyasi ve fikri açıdan İslam tarihinde önemi olan bir olayın kahramanıdır. Hz Ali'den devlet başkanlığını almış, halifeliğin Muaviye'ye geçmesinde de dolaylı olarak rol oynamıştır. (Bkz. E.Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikâdi İslam Mezhepleri*, Ankara 1998, s. 47.). Eş'ari, hicri 260/873-874 yılında Basra'da doğmuş, 324/935-936 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. (Hatib el-Bağdadi, *Târihü'l-Bağdâd*, C.11, trs., s. 347; Zehebi, *Siyerü Â'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1996, C.11, s. 540; İbn Asakir, *Tebyîn*, s. 14.; <http://www.islamicaths.org/Home/English/HistoryPersonalities/Content/Ashari.htm>). Yahya b. Zekeriyya es-Saci, Abdurrahman b. Halef, Ebu Halife el-Cumahi, Sehl b. Nuh, Muhammed b. Yahya gibi devrin alimlerinden hadis ve fıkıh derslerini okumuş, Mu'tezili alim Ebu Ali el-Cübbârî'den Kelâm ilmini öğrenmiştir. (Abdurrahman Bedevi, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1997, s. 490.)

laşmasına katkıda bulunduğu, Selef inancını kelâmî bir tarzda aktardığı dönem olmak üzere üç şekilde ele alınabilir.²

Eş'ari'nin hayatında dönüm noktası olan olay, onun itikatta Mutezile'den ayrılıp, Selefi anlayışa (Ashâbu'l-Hadis'e) geçmesidir. Onun mezhep değiştirmesinin sebebi ve şekli ile ilgili birbirinden farklı birçok rivayet vardır.³

Biz onun Kelami görüşlerini kaynağından sunumuna, fikirlerini açıklarken kullandığı üslûbundan, muhaliflerinin görüşlerini çürütmede kullandığı tekniğe kadar geniş bir yelpazede, Eş'ari'nin kelam metodu başlığı altında ele alıp incelemeye çalışacağız.

1. Eş'ari'nin Kelam Anlayışı ve Metodu

1.1. Kelam Anlayışı

Tüm bilimler kendilerini bilgisel zemin üzerine inşa ederler. Aralarında bilgi, varlık, hakikat ve kesinlik gibi bazı ortak kavramlar vardır. Bir bilim anlayışı bu kavramlar üzerinde kendini şekillendirir. Bununla beraber İslam bilimlerinin kendilerine özgü ahlak ideolojisi ve değer yargıları vardır. Düşüncelerini bunlara dayanarak üretirler.⁴

Bu bağlamda Eş'ari kelam anlayışını ortaya koymak için, Kelam ilmini savunmak üzere yazmış olduğu risalesine bakmamız oldukça faydalı olacaktır. O, bu çalışmasında, Kelam ilminin konularından ve metodundan örnekler vermiş, bu ilminin gerekliliği üzerinde ısrarla durmuştur.⁵

Eş'ari, İslam inançları konusundaki Kelami yaklaşımın Kur'ani olduğu tezini savunmuştur. Bunu yaparken de nakli esas almış, akli aktif ve etkili olarak kullanmıştır. Kelam ilminin dini sahada imkanı meselesini açıklarken, usûlü't-tevhîd, öldükten sonra dirilme, cisimler için bir nihâyetin bulunması, cüz'ün parçalanıp parçalanmaması vb. bir çok konu ile ilgili tartışmaların cevabının Kur'an'da olduğunu söylemiştir. Ona göre bu kavramların Kur'an'a dayandığı ispatlandığında, muhaliflerin din dışı konuların dine dahil edildiği ve bu şekilde bidat işlendiği eleştirisi temelden çürütülmüş olacaktır. Eş'ari bu bilinçle, Kelam ilminin kendine konu olarak aldığı sahanın aslının Kur'an'dan olduğunu söylemiştir:

2 Galip Türcan, "Eş'ari ve Eş'ari'nin İman Tarifi", *Tabula Rasa*, Yıl 3, S. 8, Ağustos 2003, s. 284.

3 İsmail Şık, "Eş'ari'nin Mutezile'den Ayrılmasının Nedenleri üzerine Bir Deneme", Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 4, Sayı 1, Ocak-Haziran 2004, s. 283-310.

4 Şaban Ali Düzgün, "Din, Bilim ve İslam Bilimleri", *İslam Bilimlerinde Yöntem*, Ankuzem Ankara 2005, s.165.

5 Eş'ari, *er-Risâle fi İstihsani'l-Havz fi İlmi Kelâm*, haz. Muhammed Zannavi, Beyrut 2000. s. 89-92.

"Açık olarak her biri ile ilgili konuşmamış olsa bile Hz. Peygamber, dile getirilen cisim, hareket, sükun, cüz, zıtlık vb. kavramlar hakkında söz söylemekten aciz değildir. Ashâbının içerisindeki din alimlerinin durumu da aynı şekildedir. Hareket ve sükûn kavramları tevhide delildir ve ikisinin de aslı Kur'an'da mevcuttur. Kur'an, Hz. İbrahim'in ay, güneş ve yıldızların batması ile ilgili hikayesinden haber verirken, bu şekilde bir hareketin Allah için doğru olmayacağını söylemiştir. Şayet batma, bir yerden diğer yere hareket olarak görülürse, bu ilahın vasıflarından olamaz."⁶

Eş'ari, kalam ilmine devamlı muhalefet eden, dinin üzerinde akli araştırmalar yapmayıp, sadece geleneği takip edip, kolaya kaçan, bir grubun varlığından bahseder. Bu topluluğun din üzerinde akli kullananları da eleştirdiğini söyler. Onları şöyle tenkit eder:

"İnsanların içerisinde bir grup cehaleti baş tacı yapmıştır. Bu gruba, fikir yürütme ve dinde araştırma yapmak zor gelir. Kolay olan taktide yönelip, usûlû'd-din'de inceleme yaparı eleştirirler."⁷

Eş'ari onların bu tavrını ortaya koyduktan sonra, açıklamalarını aktarır:

"Onlar hareket, sükûn, cisim, araz, renkler, oluşlar, cüz, zıtlık ve Allah'ın sıfatları hakkında konuşmanın bid'at ve dalalet olduğunu iddia ederler. Bu konuda konuşmak, akli yorum yapmakla ilgili olarak; şayet bu yol gösteren hidayet verici bir şey olsaydı Hz. Peygamber, ashâbı ve halifeleri bunun hakkında konuşurlardı diyerek bir çıkış noktası gösterirler. Madem ki onlar bu yaklaşımı sergileyip sustular, bizde onların yolunda gider, onların sustuğu gibi yorum yapmaz susarız. Çünkü Hz. Peygamber bizim ihtiyacımız olan her şeyi getirmiş ve açıklamıştır."⁸

Onların bu tutumunu Eş'ari değerlendirir ve şöyle bir açıklama yapar:

"Bu konuda onlar şu iki yönden birindedirler. Ya o konuyu biliyor ve susuyorlardır, ya da bilmiyorlardır. Yani bu konuda bilgisizlerdir. Eğer bu konuyu biliyorlarsa ve onunla ilgili konuşmuyorlarsa biz de bu konuda onların susması gibi konuşmamayı iyi görüyoruz. Eğer bunu bilmiyorlarsa, onların onda bilgisiz oldukları gibi biz de bilgisiz olmayı uygun buluyoruz. Çünkü bu şayet dinden bir şey olsaydı onlar bu konuda bilgisiz olmazlardı."⁹

Eş'ari, Kalam ilminin gerekliliğini, ona karşı çıkanların iddialarını çürütmek, kendi iddialarını da akli ve nakli delillerle temellendirmek sure-

6 Eş'ari, *er-Risâle*, s. 91.

7 Eş'ari, *er-Risâle*, s. 89.

8 Eş'ari, *er-Risâle*, s. 90.

9 Eş'ari, *er-Risâle*, s. 90

tiyle kademeli bir şekilde ortaya koymuştur. O, Kelam ilminin konularıyla ilgili olarak, Hz. Peygamberin bir şey söylememesinin, bir şeyler söylenmesin anlamına alınmasının doğru olmadığını, onun bu tavrının farklı bir şekilde de anlaşılabilirliğini söylemiş, onların sorduğu soruyu tersine çevirip onlara sormuştur:

"O (Hz. Peygamber) bu konular da araştırma yapan, konuşan kimseyi bidatçı, dalâletçi yapın da dememiştir. Hz. Peygamberin ve ashâbının dalâletten saymadığı kimseyi dalâletten saydınız, bu şekilde Hz. Peygamberin konuşmamış olduğu bir konuda konuştuğunuzdan dolayı sizin de dalâletçi ve bidatçi olmanız gerekmez mi?"¹⁰

Bu yaklaşımıyla o, kelam ilminin imkanına dair tartışmalara yeni bakış açısı getirmiştir. Dini sahada fikri tartışma olmaması gerektiğini savunan kitlenin görüşünü tenkit ederek, kelam ilminin imkanı ve gerekliliği üzerinde durmuştur.

Görüldüğü üzere teolojik ve bilimsel modeller çerçevesinde Eş'ari'nin kelam anlayışına dini metinler kaynaklık etmektedir. Çağdaş teolojik modellerde kelam anlayışına insan tecrübesi ve dini metinlerin beraber kaynaklık ettiğini ve bunun insan merkezli teoloji, sosyal bir teoloji için önemli olduğunu belirtmek isteriz.¹¹

1.2. Kelam Metodu

İlahi kelamın beşeri kalıplara dökülmesiyle, dini düşüncenin aklileşme süreci başlamıştır.¹² Muhatap insan olunca bunun tabi bir sonucu olarak insan aklıda devrededir. Aklın sınırlarının belirlenmesi, vahiy karşındaki konum ve tutumu düşünce tarihinde tartışıla gelmiştir. Eş'ari, bu bağlamda akıl ile nakli uzlaştırmış, nakli esas alarak aklı onun hizmetinde kullanmıştır.¹³

Aynı zamanda Eş'ari'nin usul açısından tutumunu, Şafii'nin fıkhındaki tutumu gibi orta yol tavrı olarak değerlendirmek, hatta Gazali'yi de bu tutumun felsefedeki yansıması olarak görmek mümkündür. Çünkü Fıkıh ve Akâid, usûlün iki ana alanıdır.¹⁴

10 Eş'ari, *er-Risâle*, s. 91

11 Şaban Ali Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, Ankara 2005, s. 55.

12 İlyas Çelebi, "Kelam Metodunun Ortaya Çıkışı, Gelişim Süreci ve Yeni Metod Arayışları", *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi I*, İstanbul 2005, s. 248.

13 İlyas Çelebi, *a.g.m.*, s. 253.

14 Eş'ari'nin eserlerinden yaptığımız çıkarıma dayanarak onun fıkhıta Şafii paradigmayı benimsediğini söyleyebiliriz. Şafii fıkhının kaynağını, Kur'an, Sünnet, Kıyas ve İcma teşkil eder. Doğru bilgiye ulaşmak için itikâdi, ameli ve ahlaki konularda bu sıra takip edilir. Ehl-i Sünnet mezheplerinin tümü, sayılan maddelerin ilk ikisini kabul etmiştir. Özellikle Kıyas,

Burada Eş'ari'nin kalam metodu üzerinde duracak ve onun ilmi hayatında geçirdiği birbirinden farklı devrelerden yeri geldiğinde bahsedeceğiz. Zira Eş'ari'nin bu devrelerin her birinde farklı bir metot ve yaklaşımla, fikirlerini aktarma çabasında olduğunu görmekteyiz.

• Elimizde Eş'ari'nin mutezili iken yazdığı bir eseri ile, o zamanki görüşlerini nasıl açıkladığına dair yeteri kadar bilgi yoktur. Her ne kadar "*Makâ-lâtü'l-İslamiyyîn*" adlı mezhepler tarihi ağırlıklı çalışmasını Sünni akideye geçmeden önce yazmaya başladığı ve geçtikten sonra tamamladığı rivayetleri olsa da bu konu kesin değildir.¹⁵ Onun bu kitabında takip ettiği metot ve açıkladığı görüşlere bakıldığında, sonraları dahil olduğu Sünni çizgiden farklılık arz eder.

Eş'ari'nin, Mutezile'den ayrıldıktan sonraki dönemin başlarında İslam inancının Selefi yorumunu benimsediğini, akaid konularıyla ilgi problemlerin çözümünde selefi öngörüyü tercih ettiğini ve kelâmi görüşlerinin temeline bu anlayışı aldığını biliyoruz. Bu dönemde onun kalam metodunun temel iki hareket noktası vardır. Bunlar inanç sahasındaki nassa dayanan verileri ya akli olarak açıklamak (akdileştirmek), ya da muhaliflerin hücumlarına karşı savunmaktır. O eserlerinde öncelikle, benimsemiş olduğu kelami görüşleri ana başlıklar altında toplamıştır. İkinci olarak muhaliflerinin görüşlerini ortaya koymuş, onlara yaptığı itirazlarla muhaliflerinin fikirlerinde çelişki ve şüpheleri ortaya çıkar-mış, bu yolla muhaliflerinin delillerini çürütmeye gitmiştir.

Eş'ari'nin, Mutezile'den ayrıldıktan sonra ilk dönemlerde Ashâbu'l-Hadis'in gelenekselci çizgisini benimseyip, itikâdi konulardaki görüşlerini Ahmed b. Hanbel'den aldığı düşünülebilir. Ancak o bunlara rağmen görüşlerinde katı selefi bir tutumda da değildir. Belki de bu yüzden "*el-İbane*" ve "*el-Luma*" arasında oldukça büyük üslûp farkı olmakla birlikte, sadece bazı konularda ufak izah ve görüş ayrılığı söz konusudur.¹⁶

Eş'ari, bu dönemde benimsediği görüşleri savunmak için ön görüşler ortaya koymuş ve bunlardan hareketle sonuçlara varmıştır. İsteddiği neticeye ulaşabilmek için konunun sınırlarını dikkatle çizmiş, kesin bir hüküm elde etmek amacıyla varsayımlarını iyi tespit etmiştir. Mantıki

kimi mezhepler tarafından kabul edilmekle beraber, kimileri tarafından şiddetle tenkit edilip reddedilmiştir. İcma konusunda genel bir kabul söz konusu olup, onun ne olduğu meselesi tartışılmıştır. (Nasr Hamid Ebu Zeyd "İmamı Şafi'i ve Ortayol İdeolojisinin Tesisi", -çev. Salih Özer, *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şafi'i'nin Rolü*, haz. Hayri Kırsapoğlu, Ankara 2000, s. 89.)

15 Hasan Onat, "Bilgi, Bilim ve Yöntem", *İslam Bilimlerinde Yöntem*, Ankuzem Ankara 2005, s. 19.

16 İman konusundaki bu farklı tarifler için bkz: *el-Luma*, s. 78; *el-İbane*, s. 49.

kabul göreceği şekilde akli ve nakli delillerle bu öngörülerini desteklemiştir. Akli, naklin hizmetinde kullanmış, bir delil olmadan te'vile veya mecazi manaya meyletmemiştir.¹⁷

Eş'ari, hakkında hüküm bulunmayan meselelerle ilgili genel olarak Kur'an'dan hareketle kıyas uygulayarak çözüm üretmiştir. Zaten hakkında nass bulunmayan meseleleri, hakkında nass ve hüküm bulunan meselelerle kıyas yaparak çözüme ulaştırmak gerektiği düşüncesi İslam alimleri arasında kabul gören bir anlayıştır.¹⁸

Eş'ari, herhangi bir kelâmi konuyu işlerken önce konu ile ilgili bir ön bilgi vermekte daha sonra tartışmaktadır. Okuyucuya ilk olarak sunduğu bu ön bilgiler, Selef âlimlerinin genel olarak kabul edip, benimsediği görüşlerdir. Akla ve akli bilgiye dayanan görüşler, ana kaynak olmaktan ziyade, nakle dayanan asli kabulleri desteklemek ve açıklamak için kullanılmıştır.

Eş'ari'nin, kelim metodunu sistemli bir şekilde ana başlıklar halinde özetlemek gerekirse, bunlar benimsediği temel görüşler ve kaynakları, üslup ve ahlaki normlar, kullandığı deliller, istidlal yolları, çalışmasındaki ana prensipler şeklinde sıralanabilir. Bunları sırayla ele alıp değerlendireceğiz.

1.2.1. Temel Görüşleri ve Kaynakları

Eş'ari'nin eserlerinde genel olarak Ahmed b. Hanbel'den aldığı ve sistemli bir şekilde akli ve nakli delilleri kullanarak sunduğu görüşleri bulunmaktadır. O, "Allah'ın kitabına, Hz. Peygamberin Sünnetine, Sahabe ve Tabiin'den gelen nakillere ve hadis imamlarının sözlerine sıkıca bağlıyız."¹⁹ derken, Sünni çizgiye bağlılığını özellikle vurgulamaktadır.

Eş'ari'nin tamamıyla kelimla ilgili olan "el-İbane" ve "el-Luma" adlı iki eserinde bulunan görüşlerini şu şekilde özetlememiz mümkündür:

1. Allah vardır, birdir ve mahlukata benzemez. Onun ezeli sıfatları vardır. Bu sıfatlar onun zatının ne aynısıdır, ne de gayrısıdır.²⁰
2. Kur'an, Allah'ın kelimadır ve yaratılmamıştır.²¹
3. Allah'ın iradesi, diğer yaratılmışları kapsar.²²

17 Eş'ari, *el-İbane*, s. 72.

18 Talat Koçyiğit, "Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve Bir Risalesi", *AÜİFD*, cilt. VIII, Ankara 1960, s. 172.

19 Eş'ari, *el-İbane*, s. 43.

20 Eş'ari, *el-Luma*, s. 15; *el-İbane*, s. 113.

21 Eş'ari, *el-Luma*, s. 23.; *el-İbane*, s. 92.

22 Eş'ari, *el-Luma*, s. 31.; *el-İbane*, s. 122.

4. Kıyamet günü gözler ile Allah'ı görmek mümkündür.²³
5. İnsanın fillerinin yaratıcısı Allah'tır. Kesb, zorlama olmaksızın kudret ile fiilin vuku bulmasıdır.²⁴
6. İstitaat, fiil üzerinde ortaya çıkan kudrettir.²⁵
7. Lütuf Allah'ındır. Kafir, Allah isterse iman eder. Onun, ahirette çocuklara azap etmesi mümkündür.²⁶
8. İman; amel ve sözden oluşup, tasdik anlamındadır, artar ve eksilir. Ehl-i kiblede fasık; imanı ile mümin, büyük günahı ile fasıktır.²⁷
9. Ehl-i kiblede tüm tevhid sahipleri cennetliktir.²⁸
10. Hz. Peygamberin ardından Hz. Ebu Bekir'in imameti konusunda genel kabul vardır. İlk halifelerin sıralaması aynı zamanda onların fazilet sıralamasıdır.²⁹

Eş'ari, Kur'an ve Sünnet'i asli kaynak kabul etmiştir. Bununla beraber nakle verdiği önemden dolayı sıkça Sahabe ve Tabiin'in görüşlerine veya imamımız dediği Ahmed b. Hanbel ve Ashâbu'l-Hadis'in diğer imamlarının yorumlarına yer vermiştir.

O, *el-İbane*'de Kur'an'a, Sünnet'e, Sahabe ve Tabiin sözlerine bağlılığını dile getirmekte, din anlayışını tamamıyla bunların çerçevesinde şekillendirdiğini açıklamaktadır. Herhangi bir konuda Allah'ın kitabına, peygamberin sünnetine, sahabe ve tabiinin sözlerine baktıktan sonra, din anlayışında önder olarak kabul ettiği Ahmed b. Hanbel'in ve diğer mezhep imamlarının görüşlerine yöneldiğini, bunun üzerine davrandığını söylemektedir.³⁰

Eş'ari'nin görüşlerini dayandığı kaynakların sıralamasıyla ilgili farklı şeyler söylenebilir. Her konuda aynı sıralama takip edilmiş de olmayabilir. Bu konunun önemine ve şartlarına göre değişmektedir. Fakat bu yukarıda saydığımız asli sırayı değiştirmez.

Görüldüğü üzere Eş'ari, bazen bir Kur'an âyetini asıl almakta, bazen de bir hadisten hareketle sonuca gitmektedir. O, yanlış inanca sahip olan ve dalâlet içerisinde bulunan "*Ehlû'z- Zeyğ ve'l-Bida'ı*" anlatıp, hatalarını ifşa ederken, sahabe sözünden çıktıkları, Allah'ın indirdiği amaç dışında Kur'an'ı te'vil ettikleri, hevalarına uydukları için bu grubu eleş-

23 Eş'ari, *el-Luma*, s. 34.; *el-İbane*, s. 58.

24 Eş'ari, *el-Luma*, s. 43.; *el-İbane*, s. 132.

25 Eş'ari, *el-Luma*, s. 57.

26 Eş'ari, *el-Luma*, s. 73-74.; *el-İbane*, s. 46.

27 Eş'ari, *el-Luma*, s. 78.; *el-İbane*, s. 43.

28 Eş'ari, *el-Luma*, s. 78.

29 Eş'ari, *el-Luma*, s. 73.; *el-İbane*, s. 168.

30 Eş'ari, *el-İbane*, s. 43.

tirmektedir. O görüşlerine Allah'ın gözle görülmesi, kabir azabı, peygamberin şefaati vs. konularındaki tartışmaları örnek gösterir ve Mutezile'nin hata ve yanlışlıklarını ortaya koyar.³¹ Eş'ari, ümmetin genelinin sahabe kaynaklı rivayetlere önem vermesine rağmen, Mutezile'nin bu kaynakları hiçe saydığını, bir çok konuda olduğu gibi bu konuda da muhalif davrandığını söylemiş ve görüşlerini reddetmiştir.

el-Luma'da görüşlerini açıklama üslubunda akli yaklaşım ve izahlar ağırlık kazanırken, *el-İbane* adlı eserinde ise ağırlık nakildedir. *el-İbane*'de elli dokuz *hadis* ve *âsar*'ın beş tanesini iki kere kullanılmak suretiyle altmış dört kez görüşlerini desteklemek amacıyla delil olarak getirmiştir. Bu da eserin hacmi göz önüne alındığında genel olarak nakle, özelde ise hadis ve âsar'a verilen önemini göstermek için yeterlidir. Eş'ari *el-Luma*'da ise, hitap ettiği kitleden kaynaklandığı zannettiğimiz bir gerekçeyle hadis ve âsar kullanmamıştır. Bunların yerine tamamıyla akli izahları kullanmayı tercih etmiştir. Her iki eserinin geneline bakıldığında konulara ayetler perspektifinde girildiğini, meselelerin öncelikle ayetler çerçevesinde tartışılıp daha sonra delillendirilmeye çalışıldığını görmekteyiz.³²

Eş'ari'nin fikirlerine aynı zamanda devrin din âlimleri de etkilemiştir. Onun fikirlerine kaynaklık eden bu âlimlerden en önemlisinin İbn Küllâb olduğu kabul edilir. İbnü'n-Nedim, Eş'ari ile onun arasında fikri bir yakınlık bulmuş, bu iki şahsı aynı bölümde değerlendirmiştir.³³

Eş'ari'nin bir zamanlar beraber olduğu ve fikir sisteminin mantığını kavradığı mutezili alimlerin düşünce yapısından da etkilendiğini düşünebiliriz. Çünkü o Kelam ilmiyle mutezili olduğu dönemde tanışmış, bu ilimdeki bilgisi ve derinliği ile Mutezile içerisinde bulunduğu dönemde mezhep önderleri arasında sayılmıştır.

1.2.2. Üslûbu ve Ahlâki Normlar

Makalemizde genel hatları ile Eş'ari'nin benimsediği tarzın sınırını çizmeye çalışacağımızdan, kullanılan metoda, zamana ve şartlara dikkat edeceğiz. Aynı şahsın farklı eserinde değişik üslûplar söz konusu olduğu gibi, aynı eserinde zaman ve zemine göre üslûp farklılaşabilmektedir. O, *el-İbane*'de gerek yeni ayrıldığı Mutezile'den uzak olduğu-

31 Eş'ari, *el-İbane*, s. 38.

32 İsmail Şık, *Eş'ari'nin Kelam Metodu ve Bilimsel Metot Açısından Değerlendirilmesi*, Y.L. Tezi, Adana 2003, s. 68.

33 M. Sait Yazıcıoğlu, "Eş'ari'nin Hayatı", *AÜİFD*, cilt. XXV, Ankara 1981, s. 259; M. Watt, a.g.e., s. 359.

nu açıklama ve ispatlama, gerek kendisine Mutezile içerisinde olduğu dönemden dolayı duyulan tepkiyi kırmak için Ehl-i Sünnet'in dışındaki gruplara daha sert ve eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. *el-Luma'* da ise Mutezile'den ayrıldığı ilk dönemin etkisi ve olumsuz havasından kurtulmuş, meselelere daha önce olduğu gibi felsefi ve kelami yaklaşımla bakmaya başlamıştır.

Eş'ari'nin üslubu, kelami görüşlerinin dayandığı akli ve nakli delilleri ortaya koymasında, hasımlarının görüşlerini tenkit ve çürütmesinde belirginleşir. O, öncelikle ilgili konuda ayet ve hadisler başta olmak üzere nakli kaynaklardan öğretici tarzda bilgi vermiş, daha sonra, doğru bilgi olarak sunduğu görüşlerini aklileştirip, karşı tarafın iddialarının geçersizliğini ortaya koymaya ve muhaliflerin delillerinin çürük olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Eserlerinde herhangi bir konuyu işlerken genellikle "bu konuda delilin nedir?" diye sorar ve çıkarım kaynağının ortaya konulmasını talep eder.³⁴

Akli delilleri, o kadar çok ve sistemli bir şekilde kullanmıştır ki akli delilin sonuçları kesinlik ifade etmesi bakımından neredeyse zaruri bilgi derecesine yükseltilmiştir. Eğer muhalif taraf nakli delil ile hüküm vermiş ise, delillendirmelerinin yanlışlığını ortaya koymuş, muhalif tarafından yapılan bu yorumları asıl manadan uzak teviller olarak değerlendirmiştir. Onların yorumlarını çürütmekle kalmamış, aynı zamanda hasımlarının delil aldıkları nakillerin, Eş'ari'ye göre asıl olan manalarını vermiştir.

*el-İbane'*de bazen konuya ilgili ayet veya hadis başlayıp, mensup olduğu anlayışa uygun bir şekilde yorumlarını ortaya koymuştur. Her iki çalışmasında da sünni yorumu, doğru inanç olarak aktarmıştır.³⁵ *el-Luma'* da konuya soru sorarak başlayıp, sonra kendisinin ve muhaliflerinin görüşlerini, dayandıkları delil ve dayanaklarla açıklayıp, bu görüşlerin kaynağı ve sebepleri üzerinde durmuştur.³⁶

Eş'ari, aktardığı fikrî tartışmalarda, muhaliflerinin isimlerini genelde vermemekte, nadiren muhaliflerinden bahsederken Mutezile'den veya diğer gruplardan bir takım şahısların isimlerine işaret etmektedir.

Muhaliflerinin görüşlerini öncelikle dil ve belagat açısından değerlendirmiş, fikirlerinin delil ve kaynaklarının eksik yanlarını ortaya koymuştur. O, muhaliflerin görüşlerini aktarırken, genellikle bu fikirleri öz ve kısa olarak dile getirmiş, detaylarına inmemiş, kimden ve hangi kay-

34 Eş'ari, *el-Luma*, s. 19.

35 Eş'ari, *el-İbane*, s. 75.

36 Eş'ari, *el-Luma*, s. 82.

naktan alındığını da belirtmemiştir. Rivayetin kaynağı açısından görüşünden faydalandığı sahabe veya Tabiinin isimlerini her zaman zikretmemiş, rivayet kaynağını genellikle sahabeden bir kişi, tabiinden biri şeklinde aktarmıştır.

Eş'ari, çalışması sırasında bir takım ahlaki prensipleri de uygulamış, görüşlerini bu çerçevede açıklamıştır. Bunun için eserlerinde takip ettiği metodu bazı ahlaki normlara dayandırmıştır. Özellikle muhaliflerinin fikirlerini reddederken bu normları nasıl uyguladığını görmemiz mümkündür. O, muhalif görüşte olanlarla ilgili küçük düşürücü, aşağılayıcı, hakir görücü ifadelerden genel olarak uzak durmuştur. Bununla beraber Mutezile'nin, Kur'an'ın yaratılması konusundaki fikrini eleştirirken, "*müşriklerin kardeşleri*"³⁷ ifadesi ile, o günün şartları göz önüne alındığında aslında fikirlerini tenkit ettiği bu kitlenin, fikirlerinden dolayı İslam dairelerinden çıktığı, şirke düşmüş oldukları fikrini savunduğunu da görmekteyiz. Bu tavır, o dönemin genel üslubu ve Eş'ari'nin Mutezileden ayrılıp Aşhab'ul-Hadis taraftarlarına yakınlaşma çabasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ancak biz nadiren rastladığımız bu tavrı, onun hakkında bu konuda bir genellemeye götürecek yeterlilikte bulmuyoruz.

Bizim için önemli olan diğer bir nokta muhalif fikirdekilerle girdiği münakaşalarda, katı bir husumet sergilememiş olmasıdır. O, Ehl-i Kible'den kendi fikrinden olmayan kimseye insafsızca saldırmamış, İslam inançları ile ilgili farklı yorum yapmalarından dolayı kible ehlinde hiç kimseyi küfürle suçlamamıştır. Zehebi, bu konuda ondan şunu nakleder: "*Ehl-i Kiblede kimseyi küfür ile suçlamıyorum, Çünkü onların hepsi Rablerine yönelmektedirler. Aralarındaki ihtilaflar ise (kişisel) yorum farklarıdır.*"³⁸

Eş'ari, kendisine muhalif olan tarafın görüşlerini güvenilir bir şekilde vermiş, bunlar üzerinde oynamaya gitmemiştir. Onun çalışmaları, kendi ifadesiyle İslam inancının korunması ve doğru bir şekilde aktarılması gayesini taşıdığı için, kimi yerde muhaliflerine sert bir tavır sergilese de, özde inancı doğrultusunda halis bir niyet taşıdığı kanaatindeyiz. İbn Furek'in şu yaklaşımı Eş'ari'nin ahlaki tarzının özeti gibidir: "*.....Sınırı bilmek, sesi yükseltmekten uzak durmak, tedirginliğe ve tahrike kapılmamak, sakın bir vadi gibi olmak gerekir.*"³⁹

37 Eş'ari, *el-İbane*, s. 39.

38 Zehebi, *a.g.e.*, cilt 11, s. 543.

39 İbn Furek, *Mücerredü Makâlâtü'l-Eş'ari*, Kahire 1986, s. 317.

1.2.3. Görüşlerini İspatlamada Kullandığı Deliller

Eş'ari'nin, görüşlerini açıklamak, savunmak veya muhalif tarafın iddialarını çürütmek için kullandığı bir takım akli ve nakli deliller⁴⁰ vardır. O bunları sistematik bir şekilde ele almış, onları genelden özele doğru sıralamıştır.

Eş'ari, öncelikle nakli delilden hareket etmiş, nakil haricinde ihtiyaç duyduğunda akli delillere yönelmiştir. Eğer bir konuda nakli delil yoksa, akli delille görüşünü ortaya koymuş ve izah etmiştir. Eş'ari için iki delil çeşidi de geçerli ve güvenilir kabul edilmiştir. Bu yüzden gerektiğinde iki delilin verileri birleştirilip tek bir hüküm gibi kullanılmıştır. Ancak şunu belirtmek isteriz ki ona göre bu sıralama da ilk ve öncelikli delil, nakli delildir. Diğer bir ifade ile Eş'ari'nin düşüncesinde aslı bozan yorum olmaksızın nakil esastır. Aklın vazifesi onu anlamak ve açıklamaktır. İlim, genel olarak nakil yoluyla aktarılır. Aslen akli olan bir bilgi, rivayet edilerek nakli bilgi haline dönüşür. Burada önemli olan bilginin kaynağıdır.

Eş'ari'ye göre dinin asli kaynağının nakil olmasından hareketle, nakli delilin öncelikli kabul edilmesi normaldir. Akli delil, Eş'ari tarafından nakli delili desteklemek veya açıklamak için kullanılmıştır.

1.2.3.1. Nakli Deliller

Delil, başka birinin sözünü hikayeye dayanıyorsa buna nakli delil denir.⁴¹ Nakli delilden kastımız, akli çıkarımların öncüllerinde olduğu gibi araştırmacının, varsayımını ispat etmek için bu nasları, yani Kur'an ve Hadisi kullanmasıdır. Eş'ari için bu iki ana kaynak dini anlamada temeldir.⁴² Bu iki kaynakla nakli sınırlandırmayan Eş'ari, daha önce de belirttiğimiz gibi Sahabe ve Tabiin'in sözlerini de nakli delilin ikinci kısmı olarak kabul eder. Bunlara uymayanları da şiddetle eleştirir.⁴³

Eş'ari, Kur'an ayetlerinin aşırı yoruma uğramamış, teville asli güzergâhından çıkarılmamış manalarına önem vermiştir. Görüşlerini delillendirme ve karşı tarafın temel prensiplerini çürütmek için çok sayıda Kur'an ayetini kullanmıştır. Nakle bu kadar önem veren bir anlayışın temsilcisi olarak nakli tavrını da yine nassa dayandırmıştır. O, peygamberin

40 Şaban Ali Düzgün, "Kelamda Delillendirme Yöntemleri", *Sistematik Kelam*, Anküzem Ankara 2005, s. 143.

41 Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, s. 137.

42 Eş'ari, *el-İbane*, s. 35.

43 Eş'ari, *el-İbane*, s. 38.

hevasından konuşmayacağından, ancak vahiy aracılığı ile gelen malumatı aktaracağından bahsederek nakle verdiği önemi bir daha vurgular.⁴⁴ Eş'ari'ye göre görüşlerinin kaynağı dinin de aslı olan Kur'an ve Sünnettir.

Bu konuda birçok örnek vermek mümkündür. O, kelim kitaplarında ki her konuyu ayet ve hadislerin ışığında işlemiştir. Bu konuda birkaç örnek vermek gerekirse şunları söyleyebiliriz.

Eş'ari, Kur'an ve Sünnet'e uymayanların sonunun "*emre muhalefet edenler, fitneye uğrayacaklar veya şiddetli bir azapla cezalandırılacaklar*"⁴⁵ ayetinde anlatıldığı şekilde olacağını belirtmiştir.⁴⁶ Allah'ın kitabı olan Kur'an'ın yanında ısrarla Hz.Peygamberin Sünnetinin önemini dile getirmiş, bunu da "*Allah'a ve Onun elçisine itaat edin*"⁴⁷ manasındaki ayete dayandırmıştır.⁴⁸

O, ölümden sonraki ikinci yaratılışı anlatırken, Allah'ın ilk olarak nasıl ve ne şekilde yarattıysa, ikinci olarak da aynı şekilde yaratabileceğini vurgulamıştır. Bu konuda "*Çürümüş olan şu kemikleri kim diriltecek? diye soranlara, de ki: onları ilk olarak kim yarattıysa O diriltecektir*" anlamına gelen yasin süresinin 78. ve 79. ayetlerini delil olarak kullanmıştır.⁴⁹ Eş'ari, Allah'ın her şeye kadir olduğu, yoktan var edenin o olması sebebiyle "ikinci kere nasıl yaratacak?" sorusunun gereksiz ve yersiz olduğunu dile getirir. Bunu "*yeri göğü yaratan Allah, onların benzerini yaratmaya kadir değil midir?*"⁵⁰ ayeti ile desteklemiştir.

Eş'ari, tevhid konusunda da Kur'an ayetlerini delil olarak getirir. Bu konuda öncelikle "*Eğer yerde ve gökte ondan başka ilahlar olsa idi, alemde karışıklık olurdu.*"⁵¹ manasındaki ayeti kullanır.⁵² Allah'ın yaratılmışlara benzemeyeceğini, aralarında her hangi bir benzerlik olmadığını, Allah'ın sıfatlarının ispatını, ahirette Allah'ın görülmesini, kulların fillerinin Allah'ın yarattığı olup olmadığı konularını, ilim ve kudret sıfatlarını, kelim sıfatının kadim olduğunu ve irade sıfatının taat ve masiyetle olan ilintisi gibi birçok konuyu ayetleri kullanarak açıklar. Ancak o, nakli delile verdiği önemin yanında, nassın zahirine vurgu yaparak, öncelikle yoruma gitmeden onun asli formunu delil olarak kullanmıştır.

44 Eş'ari, *el-İbane*, s. 36.

45 Nur, 24/63.

46 Eş'ari, *el-İbane*, s. 35.

47 Nisa, 5/59.

48 Eş'ari, *el-İbane*, 36.

49 Eş'ari, *el-Luma*, s. 17.

50 Yasin, 36/81.

51 Enbiya, 21/22.

52 Eş'ari, *el-Luma*, s. 17.

Eş'ari, sahabe sözleri, davranışları ve reyine bazı İslam alimleri gibi ayrı bir önem vermiştir.⁵³ Onları da nakli delil olarak görmüştür. Hatta Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in imametinin kabullenilmesini, sahabenin bir çoğunun biatinden dolayı nakli delil gibi değerlendirmiştir. Bu uygulamayı ve kabulü onlardan bize intikal eden nakli delil olarak almıştır.⁵⁴

1.2.3.2. Akli Deliller

Akli delil, kaynağı akla dayanan delildir.⁵⁵ Akli delillendirmeyse, araştırmacının kabul ettiği ve doğruluğuna inandığı fikirleri ispat etmek gayesiyle mantıki kıyaslarında, akli delilleri kullanmasıdır. Bu delillerdeki öncüller, çoğunlukla naslardan alınmış değildir, deliller akla dayanırlar. Öncüller naslardan alınmış olsa da, sonuç ancak mantıki bir kıyasla ortaya çıkabilecek yapıdadır.

Kelam ilminde önermeler, ya kesinlik ifade eden kati deliller getirecek ispat edilir, ya da zan olarak kalır. Zanna dayanan delil, inandırıcılık ve kesinlik açısından problem taşır. Kelam ilminin amaçları belirtilirken bu konuya dikkat çekilmiş, "kesin deliller getirmek yolu ile inanç esaslarının bidatlerden korunması" ibaresi kullanılmıştır.⁵⁶

Eş'ari, genellikle yakiniyyattan olan, kesinlik arz eden önermelerle düşüncesini savunmuştur. Her ne kadar bazen fikirlerini temellendirmek için cedeli tarzda bir takım tartışmalara girse de, temel olan önermeler yakiniyyattan kurulu, kesin bilgi ifade eden, akli dayanağı olan önermelerdir.⁵⁷

Ayrıca o, nazar ve istidlâle verdiği önemi açıkça belirtmiştir.⁵⁸ Konuyla ilgi birçok örnek verilebilir.

Allah'ın ilim sıfatını açıklarken, "*Hikmetli fiiller hikmet bilgisine sahip failden çıkar. Allah'ın fiilleri hikmetli olduğuna göre Allah'ta hikmet bilgisi vardır*"⁵⁹ şeklinde akli bir açıklama getirmiştir.

Eş'ari'nin, Kur'an'ın yaratılması meselesinde akli bir yaklaşımı vardır. Ona göre eğer iddia edildiği gibi Kur'an mahluk olsaydı, Allah'ın Kur'an'da bildirdiği gibi, yok olan bir şeyin varlık alemine çıkışı "كن" emrine bağlı olduğundan, Kur'an'ın bu hitaba muhatap olması gerekir. Bu emirle yaratmayı sağlayabilmek içinde ikinci bir emir gerekmektedir.

53 İlyas Çelebi, *a.g.m.*, s. 249

54 Eş'ari, *el-Luma*, s. 84.

55 Şeraffeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelam*, Konya 1988, s. 85.

56 Emrullah Yüksel, *Sistematiik Kelam*, İstanbul 2005, s. 17.; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, haz.

Süleyman Uludağ, İstanbul 1991, s. 97-98.

57 İsmail Şık, *a.g.e.*, s. 75.

58 Eş'ari, *el-Luma*, s. 18.

59 Eş'ari, *el-Luma* s. 18.

İkinci emrin olabilmesi üçüncü bir emre bağlıdır. Bu silsile şeklinde devam eder ve emirlerin sonu gelmez. Bundan dolayı Kur'an'ın mahluk olduğu tezi yanlıştır.⁶⁰

O, Mahlukatın bir Sa'ni' tarafından yaratıldığı, bir müdebbir tarafından yönetildiğine dair delil nedir? sorusuna cevap olarak, insanın kemalleme ve noksanlıklarını giderme yolunda bir amacı vardır, der. Bu amaç kim tarafından onun içine konmuştur? Onun başlangıçtaki nütfe halinden, kademe kademe gelişerek iyiye doğru tekamül yolunda olduğu bir vaki'dir. İnsanın, onu bu konuda donanımlı kulan iştme, görme, konuşma, hareket etme gibi kabiliyetlere kendiliğinden ulaşabilmesi de mümkün değildir. Bunların yokluğu, insanın zayıf ve noksan yönünü oluşturur. İnsan, bu durumda iken, onu tam ve kamil duruma taşıyan nedir? Eş'ari' ye göre ihtiyarlık, hastalık gibi zayıflık hali olarak kabul edebileceğimiz hallere hiç kimse kendi isteği ile geçmek istemez. O halde bu haller arası geçişi tercih eden sağlayan, insan dışında biri vardır. Bu tekamüle ya da eksikliğe doğru yöneliş, bir yol gösteren, bir düzenleyen olmadan olamaz.

Eş'ari, "pamuğun, bir işçi olmadan toplanması, bir usta olmadan işlenmesi, dikilmesi ve elbise olması nasıl mümkün değilse bu durum da böyledir" der, bu olaylar silsilesini örnek gösterir.⁶¹

Yine Eş'ari'nin akli yaklaşımına diğer bir örnek, tevhid konusunda, Hz. İbrahim kıssasını anlatan ayetlerden hareketle Allah'ın varlığının ve birliğinin ortaya koymasıdır. O; bu kıssada anlatılan tarzda Hz İbrahim'in metodunu kullanmış, yıldızlarla Ay'ın bir takım özelliklerini sıralayarak, onlardan hiç birisinin ilah olma vasfına sahip olmadığını akli delillerle izah ederek tekrar ortaya koymuştur.⁶²

1.2.4. Kullandığı İstidlâl Yolları

Delillendirme kadar önemli olan diğer bir adım da, istidlalde bulunma yöntemidir. Eş'ari çeşitli istidlal yollarını, görüşlerini ispatlamak, düşüncelerini aktarmak için kullanmıştır. Biz onun kullandığı bu istidlal metodlarını sırasıyla eserlerinden örnekler vererek aktaracağız.

a) Görünenden Hareketle Görünmeyen Hakkında Kıyasta Bulunmak

Fıkıh usûlünde "temsili kıyas", kelâmcılar tarafından ise "*kıyas-ı gaib ala şâhid*" diye isimlendirilen bir kıyas çeşididir.⁶³ Usul alimlerine göre bu

60 Eş'ari, *el-Luma*, s. 23.

61 Eş'ari, *el-Luma*, s. 15.

62 Eş'ari, *el-Luma*, s. 18.

63 Gazali, *Miyâru'l-İlm fi'l-Mantık*, Beyrut 1990, s. 111.

istidlal, hakkında nass bulunmayan olayla, hakkında nass bulunan olayın bir takım özelliklerinden dolayı hüküm bakımından illetlerinin ortak kabul edilmesi anlamınadır.⁶⁴ Kıyas yolu ile hakkında nass bulunmayan bir meselede bir hükme, bir sonuca ulaşılır.⁶⁵ Gaib ile şahidin birleştirilmesi, yani bilinen ve görülen ile bilinmeyen ve görülmeyenin bir arada ele alınıp değerlendirilmesidir. Gaib ile şahidin arasını, illetler, şartlar, deliller ve hakikatler birleştirebilir.⁶⁶

Mutezile'nin insan fiilleri için kullandığı bu metot, tanrının fiilleri için kullanıldığında antropomorfizme götürebileceğinden dolayı çokça tenkit edilmiştir.⁶⁷ Fakat Eş'ari, bu çeşit delillendirmeyi, sıfatların ispatı, ezeliyyetti vb. sıkça kullanmıştır. Ona göre görünen alemde hikmetli fiil işleyene, fiillinden dolayı alim deniliyorsa, Allah'ın bütün fiillerinde hikmetin var olması dolayısıyla Allah'a da alim denilir. Eğer hikmetli fiiller alimin ilmini ispat etmez denirse, Alim, alimliği ile değil, ilmi ile bilir. Zira asıl olan ilim sıfatına sahip olmasıdır.⁶⁸

Bu alemden olan insanın, içinde bulunduğumuz bu alemden başka bir aleme ait olan varlıklar için konuşması veya bilgi sahibi olması, ancak bu çeşit kıyasla mümkündür.⁶⁹ Nitekim bazı zamanlarda aynı alemden olmasına rağmen bilinmeyen ve görülmeyen için de bu yöntem kullanılmıştır.

64 Abdulvahap Halef, *İlmi Usûlu'l-Fıkah*, Kuveyt 1978, s. 52.

65 İlyas Çelebi, *agm*, s. 250.

66 *İlletlerin Birleştirmesi*: Görünürde olan şey, bir illetten dolayı bir sıfatla vasıflandırılır veya bir hükümle sonuçlandırılırsa, o sıfatı taşıyan göremediğimiz veya görünmeyen tüm diğer varlıklar için bu illetten dolayı aynı sonuç ve vasıf söz konusudur. Gaib ile şahidin arası, illetlerin ortak olması dolayısıyla birleşmiş olur. *Şartların Birleştirmesi*: Şahitteki hüküm, bir sonuca şart ile bağlanmış ve kesin ise, şarttan hareketle gaib ile şahid arasında hüküm ortak olur. Bilgin olmak, bilgi sahibi olmaya bağlıdır. Fakat aynı zamanda bu vasıflar için diri olmak da gerekir. Görünen biri için verdiğimiz bu hükmü görmediğimiz biri için de verebiliriz. *Delillerin Birleştirmesi*: Şahid için bir delil ile delillendirme yapıyor ve bu bir sonuca götürüyorsa, akli olarak bu delilin gaib için de aynı sonuca götürmesi gerekir. Yaratma, düzenleme yapma gibi fiiller sahibinde kudret, ilim ve irade gibi sıfatların varlığının delilidir. Hüküm koymak ve bu fiilleri yerine getirebilmek için gaibin de bunlara sahip olması gerekir. Bu delilden hareketle gaib ile şahidin aynı vasıflara sahip oldukları sonucuna ulaşılır. *Hakikatlerin Birleştirmesi*: Şahid için bir hakikatten dolayı bir sonuç kesinleşirse aynı hakikatin sonucu gaib için de geçerlidir. Şahitte alim olmanın hakikati ilim sahibi olmak ise, gaib için de aynıdır. (Şehristani, *Nihâyetü'l-İkdâm*, Kahire 1980, s. 182-192.; Ali Neşşar, *Minhâcü'l-Bahs an Müfekkiri'l-İslam*, Mısır 1967, s. 129.)

67 Kadı Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, Beyrut 2001, s. 102.; Claude Salame, "Kelâm İlminin Temellerinde Rasyonalist (akılcı) ve Literalist (nakilci) Akımlar ve Büyük Kelâm Okulları", çev. Kamil Güneş, *Marife*, sayı 1, cilt 1, s. 207.

68 Eş'ari, *el-Luma*, s. 19.

69 Şaban Ali Düzgün, "Kelamda Delillendirme Yöntemleri", *Sistematik Kelam*, Ankara 2005, s. 145.

b) Bitişik Şartlı Kıyas ile Akli Çıkarımda Bulunmak

Bu çeşit kıyas iki öncülден oluşur, büyük öncül şartlı kıyastan, küçük ise iktirânî (kesin) kıyastan meydana gelir.⁷⁰ Öncekini ve sonrakini onaylama diye iki şekli söz konusudur.⁷¹ Bu tür kıyasta sonuç öncüller de vardır. Öncüllerin sıralanışından sonucun ne olacağı, neye varılmak istendiği ortadadır. Beklenen sonuç için kurgulanmış bir önerme dizimi ile sonuca ulaşılır.

Eş'ari, bu kıyas çeşidini tevhid konusunu işlerken Kur'an ayetlerine dayanarak kullanmıştır⁷² : "*Şayet yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsa idi yer ve göğün düzeni bozulurdu.*"⁷³ Eğer dünyada düzen bozulmayıp devam ediyorsa, düzeni bozacak bir durum yok demektir. Bir başka açıdan düzenin bozulması, Allah'tan başka ilahların olmasına bağlıysa ve düzen bozulmuyorsa bu da Allah'tan başka ilahlar olmadığının delilidir. Çünkü düzen bozulmamış ve devam etmektedir.

c) Ayrık Şartlı Kıyasla Akli Çıkarımda Bulunmak

Büyük öncülü ayrık şartlı önermelerden oluşan kıyaslara denir. Büyük önermesi ayrıklık bildiren "veya", "ya da" ve "ya" gibi eklemeler ile kurulur.⁷⁴ Bu önerme çeşidinde farklı durumlardan biri tercih edilerek sonuca gidilir. Mantığın üçüncü halin imkansızlığı kuralı uygulanır. Bu yaklaşım, bir yön üzere iki aslın düzenlenmesi diye de açıklanabilir.⁷⁵ Görüldüğü üzere bu çeşit kıyasta öncüllerden biri atılarak diğeri seçilir, diğer bir şekilde ele alırsak biri kabul edilir, diğeri reddedilir ve birinin olması, diğerinin olmamasını zorunlu kılar.⁷⁶

Eş'ari, tevhid konusunu açıklarken "*burhan-ı temanü*" olarak da bilinen, kelamcıların çoğunluğu tarafından tercih edilen bu çeşit istidlalle akli delil getirmiştir.⁷⁷ Eğer eşyanın yaratıcısı birden fazla olsa idi ni-

70 İbn Sina, *el-Necât fi'l-Mantık ve'l-İlâhiyyât*, Beyrut 1992, s. 60.

71 Öncekini onaylama:

Alem hâdisi ise onun bir Muhdisi vardır.

Alem hâdistir;

O halde bir Muhdisi olması gerekir.

Sonrakini onaylama:

Eğer Güneş doğarsa yıldızlar kaybolmuştur.

Yıldızlar kaybolmuş değildir.

O halde Güneş doğmuş değildir.

72 Eş'ari, *el-Luma*, s. 17.

73 Kur'an, 21/22.

74 İbrahim Emiroğlu, *Ana Hatları ile Klasik Mantık*, İstanbul 1999, s. 192.

75 Alem ya kadimdir ya hadis.

Alem Kadim değildir. O halde hadistir.

76 İbrahim Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 193.

77 Eş'ari, *el-Luma*, s. 17.

zam bozulur, hüküm güvenilir olmazdı. Çıkan sonuca göre ya içlerinden biri ya da her ikisi acziyete uğradı. İlahlardan biri ölüyü diriltmek istese, diğeri de bunun zıddına onu öldürmek istediğinde karmaşa ortaya çıkardı. Böyle bir durumda her ikisinin amacının bir arada bulunması ve olması imkansızdır. Ya ikisinden birinin, ya da her ikisinin istediği olmayacaktır, sonuçta bu her ihtimalde de acziyettir.

Eş'ari bu çeşit kıyası kelimeler sıfatını ispat ederken, cismaniyyeti Allah'tan uzaklaştırırken ve irade sıfatının kademini ortaya koyarken de kullanmıştır.⁷⁸

d) Muhalifin Deliliyle Akli Çıkarımda Bulunmak

Bu yöntemde çıkarımda bulunmak kesin veya şartlı kıyas ile yapılır. Bu şekilde muhalif görüşün yanlış, eksik veya imkânsız olduğu ortaya konur.

Eş'ari, Allah'ın tüm mahlukatı yarattığını kabul eden, fakat bu mahlukatı öldürdükten sonra ikinci bir defa diriltmesini anlamayanlara örnek verir. O, hikmetli fiilin, ancak ilim ve irade ile ortaya konacağını söylemektedir. Allah'ın fiillerinin hikmetli olduğunu kabul eden Mutezile ve diğer muhalif fırkalara eğer O'nun fiillerinde hikmeti kabul ediyorsanız, O'nun ilim sahibi olduğunu da kabul etmek durumundasınız, der.⁷⁹ Eğer Mutezile ve sıfatları kabul etmeyen diğerleri hikmetli fiilin sahibinin bilgisini olduğunu kabul ediyorlarsa, aynı şeyi Allah içinde kabul etmek durumundadırlar.

Bu görüş her konuda Allah için söyleneni insan için söylenene kıyaslayacak bir yaklaşım doğurmamalıdır. Varlıksal anlamda ve bilgisel düzeyde iki farklı varlığı kıyaslanması her zaman doğru sonuca götürmeyebilir. Örneğin Allah'ın bilgisi ile insanın bilgisi farklıdır. Nitekim alimlik insan için olmazsa olmaz bir vasıf değil iken Allah için olmazsa olmazdır.

e) Bir Şeyin Doğruluğunun, Benzerinin Doğruluğuna, Yanlışlığının Benzerinin Yanlışlığına Delil Olması

Bu yöntem muhalif tarafın söylediği söz üzere yapılan kıyastır. Aslın, illeti ve hükmünün olumsuzlanması olup, kesin bilgi vermez.⁸⁰ Ceditli bir üslupla yapılan bu mantık yürütmesi klasik kelimeler tartışmalarında sıklıkla görülmektedir.

⁷⁸ Eş'ari, *el-Luma*, s. 18.

⁷⁹ Eş'ari, *el-Luma*, s. 18

⁸⁰ el-İcî, *Adudiddin el-Mevâkıf*, Beyrut 1990, s. 38.

Eş'ari bu çeşit akli çıkarımı, ikinci yaratılışı inkar eden, "bu çürümüş kemikleri kim diriltecek?" diye soranlara hitaben kullanılmıştır. İkinci yaratılışa deliliniz nedir? sorusuna cevaben onları ilk olarak yaratan Allah, ikinci bir sefer de yaratmaya kadirdir. İlk yaratmanın daha zor ve daha zahmetli olması gerektiği Kur'an ayetleriyle açıklanmıştır. Yaratma işini ilk defa yapanın, bu işi ikinci defa yapmasının kolaylığı belirtilmiştir.⁸¹

Eş'ari, kelim sıfatının kadim olduğunu ispat ettikten sonra, tüm sıfatların aynı yolla kadim olduklarının ispatını yapmaktadır.⁸² O, bu konuyu izah ederken, "İâ" emri ile tüm mahlukatın meydana geldiğinin üzerinde ısrarla durur. Bu noktadan hareketle her emrin ikinci bir emre bağlı olduğunu söyler. Fakat bu teselsülü gerektireceğinden muhaldir. Eğer bir kelim için böyle bir hüküm muhalse, aynı hükmün tüm kelimeler için muhal olması gerekir. Bu yaklaşımdan hareketle O, Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu ortaya koyar.⁸³

f) Bölümlere ve Kısımlara Ayırarak İncelemek (Sebr ve Taksim)

Bu çeşit kıyasta konu öncelikle ikiye ayrılarak ele alınır ve buna da "sebr ve taksim" denir.⁸⁴ Önermelerden biri doğru olduğu zaman, diğeri yanlış olmak zorundadır. İhtimaller sırayla ele alınıp incelenir ve tek tek elenir. Geride kalan olasılık doğru olarak kabul edilir. Bu şekilde akıl yürütme ile üç sonuca ulaşılabilir. Tamamı reddedilir, hepsi kabul edilir yada bir kısmı kabul ya da reddedilir.

Eş'ari, *el-İbane*'sinde "يدین" yani Allah'ın iki eli kelimesini dört farklı anlamda değerlendirmiş, bunları sırayla ele alarak eleyip sonuçta tek bir seçeneğe indirmiştir. Bu kelimeyi, iki nimet, iki organ, kudret ve Allah'ın celal sıfatı manalarına almış, bu seçenekleri de irdelerken öncelikle Arap dili ve grameri açısından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bütün bu anlamları tek tek irdelemiş, bu değerlendirmelerin sonucunda Allah'ın celal sıfatı anlamı'dışındaki anlamların, bu kelimenin Kur'an'da kullanıldığı manayı yansıtmadıklarını söyleyerek onları elemiştir. O, yaptığı bu inceleme sonucunda dil ve anlatım kurallarına göre en uygun anlamın bu olduğu fikrine ulaşmıştır.⁸⁵

81 Eş'ari, *a.g.e.*, s. 17.

82 Eş'ari, *el-İbane*, s. 74.

83 Eş'ari, *el-Luma*, s. 30.

84 Gazaliel-*İktisâd*, Beyrut 1993, s. 45.

85 Eş'ari, *el-İbane*, s. 106-107.

g) Karşı Tarafın Fikrinin Muhal Olduğunu İspatlamak

Karşı tarafın fikrinin muhal olduğunu ispatlama onun çalışmalarında kullandığı diğer bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım kendi iddiasının doğruluğunu savunmak, bunu aklileştirmek veya karşı tarafın onun fikrini kabul etmesi için deliller getirmek yerine, muhalifin görüşünü çürütmek, iddiasını yıpratmak, dayanaklarını ortadan kaldırmak ve bu yolla onun yanlışlığını ortaya koyma çabasıdır.⁸⁶

Eş'ari bu tür akli çıkarımları sıkça kullanmıştır. O, birden fazla ilah kabul edenlerin görüşlerini eleştirip, hatalarını ortaya koyarken, ikisinin de ayrı iki şeyi istemesi durumunda aynı anda iki farklı isteğin olması gerektiğini söylemiştir. Bu durumda ölüm ve hayat, hareket ve sükun gibi birbiriyle tezat içeren şeylerin aynı anda var olmaları gerekecektir. Bu da mümkün olmadığına göre, ilahlardan birinin diğerine tâbi olması mecburiyeti doğacaktır. Bu şekilde bir mecburiyete boğun eğme ilahlık vasıflarıyla zıtlık içerir, çünkü bu acziyettir.⁸⁷ Buradan hareketle iki ilahın olması fikri batıldır.

h) İki Aslı Bir Sonuca Göre Düzenlemek

İki önermeyi istenilen sonucu verecek şekilde düzenlemektir.⁸⁸ Burada iki asıl doğru olarak kabul ediliyorsa, bundan dolayı onlardan doğacak sonuç da tabi olarak doğru kabul edilir.⁸⁹ Bu kıyas anlayışını, genel olarak kabul edilen temel esaslar üzerinde fikri tartışmalar yapmak, temel kaidelere aykırı olmadan yorumlarda bulunmak şeklinde izah edebiliriz.

Kelam sıfatı, kadim veya hâdis olmaktan uzak olmaz. Şayet hâdis ise, kendi zatı ile kâimdir. Çünkü zat olmadan, o zatla ilgili bir sıfat da olamaz. Bu da ya kendi nefsinde ya da başka birinde yaratmasıyla olur. Kendi nefsinde yaratamaz, çünkü kadim varlık hadiselerine mahal olmaz. Başka birinde bu sıfatın yaratılması da muhaldir. Bu sıfatları başka birinde yaratılırsa, ezeli kelam sıfatıyla onun olabilmesi için, bu sıfatın bulunduğu başka bir cisim gerekir. Çünkü "كن" emri ile yaratılması gereken bir mümkün varlık, bu emri dile getirebilecek yaratıcı ve yaratıcının kelam sıfatına muhtaçtır. Bu sıfat başka bir cisimde yaratılırsa, o

86 Gazali, *el-İktisâd*, s. 46.

87 Eş'ari, *el-Luma*, s. 17.

88 Gazali, *el-İktisâd*, s. 46.

89 Hâdislerden hali olmayan hadistir

Alem hâdislerden hali değildir

O halde Alem hâdistir.

cismi yaratma anında hangi bedende kimin sıfatı olduğu problemi ortaya çıkar. Bu da teselsülü gerektiren bir durumdur.⁹⁰

1) İttifak Edilenden Hareketle İhtilaf Edilen Üzerinde İstidlal Yapmak

Üzerinde ittifak edilen asıl, ihtilaf edilen fer' olmak kaydıyla tartışmalı konulara yaklaşmak ve sonuçlandırılmış meseleden sonuçlandırılmamış meseleye giderek çözüm üretmektir.⁹¹ Bilindiği üzere her iki tarafın da benimsediği kavram ve kabuller üzerine konuşmak ikna edici sonuçlara götürmektedir.

Eş'ari bu istidlal çeşidini, Mutezile'nin Allah'ın ilminin genel olmasını izah ederken "كل" kelimesine yüklediği anlam ile, insan fiilleri ve yaratma meselesinde aynı kelimeye yüklediği farklı anlamları örnek göstererek kullanır.⁹² O, Kur'an'ın "*Allah her şeyi bilir*"⁹³ manasına gelen ayetinden hareketle "*O, her şeye güç yetirendir*"⁹⁴ ayetini de delil alarak, Allah'ın her şeyi yarattığını ortaya koymuştur. İlk olarak "*Allah her şeyi bilir*" manasında ki ayeti ele almış, Allah'ın her şeyi bildiğini ifade etmiş, daha sonra da O'nun her şeyi bildiği gibi her şeye de kadir olduğunu açıklanmıştır. Her şeyi bilen ve her şeye kadir olanın, her şeyinde yaratıcısı olduğu da bu şekilde ispat edilmeye çalışmıştır.

Sıfatlardan biriyle ilgili bir kabul, yine O'nun sıfatlarından diğerleri ile ilgili aynı kabulü gerektirir mantığı çıkarımın özünü oluşturmaktadır. Hem Ehl-i Sünnet hem de Mutezile, Allah'ın alim olduğu ve her şeyi bildiği noktasında ittifak halindedir. Gerçi zatıyla mı alimdir, yoksa ilim sıfatıyla mı konusu aralarındaki başka bir tartışmaya işaret eder, ancak burada bizim için asıl olan ilminin kabulü ve her şeyin Allah tarafından bilindiğinin ikrarıdır. Ona göre bu ayetler çerçevesinde, O'nun her şeyi bildiği genel bir kabul görüyorsa, yine diğer bir ayetten hareketle onun her şeye kadir olmasının ve her şeyi yaratmasının kabulü de gerekmektedir.

1.2.5. Çalışmalarındaki Ana Prensipler

Eş'ari'nin çalışmalarında takip ettiği, fikir ve hipotezlerinin kaynağını oluşturan, görüşlerinin güvenilirliğini sağlayan, günümüzde de bilimsel açıdan kabul görmüş, tutarlı ve objektif kaideler vardır. Onun çalışmaları-

90 Eş'ari, *el-Luma*, s. 17.

91 Ramazan Altıntaş, "Kelâmi Epistemolojide Aklın Değeri", *Kelâmda Bilgi Sempozyumu*, Bursa 2003, s. 88.

92 Eş'ari, *el-Luma*, s. 54-55.

93 Bakara, 2/29.

94 Bakara, 2/106.

nın genelinde bunları görmemiz mümkündür. Varsayımlar, kabul edilen bu temel prensipler üzerine kurulduğu gibi, sonuçlar da bunlara dayanarak şekillendirilmiştir. O bu prensiplerle iddialarını ispat etmiş, muhaliflerinin görüşlerini çürütmüştür.

* Çalışmalarına esas temel prensiplerin bir kısmını şu şekilde sıralamamız mümkündür:

a) Delil ve Dayanak Olmaksızın Kur'an'ı Bâtını Olarak Yorumlamamak

Eş'ari, hakkında kesin bir delil olmaksızın hiç bir Kur'an ayetinin zahiri anlamını geçerli görmeyip, bâtinî yönüne vurgu yapacak şekilde bir yorumda bulunmamıştır. O aynı zamanda bunu yapılmasını da hoş karşılamayıp eleştirmiştir.

O, ancak Kur'an ayetlerinden nakli bir delil gelirse, bu şekilde bir yoruma izin vermiştir. Mutezile'nin Allah'ın iradesi ile ilgili tavrına karşı, Allah'ın görülmesiyle ilgili olarak, "O'nun nimetleri görülür" ifadesinin yanlışlığını ortaya koyup, burada Mutezile tarafından yapılan batini yorumunu tenkit etmiştir.⁹⁵

O, "rü'yetullah" meselesini anlatırken, Mutezile'nin, Allah'ın ahirette görülmesi hadisesiyle ilgili, "onun nimetlerinin görülmesi" olarak tevili-ni çürütüp, bu kelimenin zahiri anlamından bâtinî yöne götürecek bir etken yokken tevil etme çabasını doğru bulmamıştır. O, ayetlerin açık bir delil olmadan hakiki anlamlarından mecâzi anlamlarına çevrilmesinin doğru bulmadığını söylemiştir.⁹⁶

Ona göre Kuran'da geçen "Güç yetirenler oruç tutsun, zayıf olanlar da fide versin" ifadesindeki "• " zamirinin döndüğü yer oruçludur. Mutezilenin bu konuyla ilgili yorumu sahabe ve tabiinden nakli bir delil olmaksızın yapılan yanlış bir tevidir. Dilekler, zamirin ancak önde zikredilmiş bir şeye dönebileceğini vurgulamışlardır.⁹⁷ Bunun haricinde yapılan yorumlar batıldır. "Kim Allah'ın evine gitmeye güç yetirirse" ifadesindeki kasıt bedenle değil, maddi olarak güç yetirmedir. Eş'ari'ye göre buradaki tevil delillere dayanır ve doğrudur. O'na göre bu şekil bir yorum, onun görüşünü doğruladığı gibi, karşı tarafın da tevilinin hatasını ortaya koyar.⁹⁸

95 Eş'ari, *el-Luma*, s. 40.

96 Eş'ari, *el-İbane*, s. 63.

97 Eş'ari, *el-Luma*, s. 64-65.

98 Eş'ari, *el-Luma*, s. 65.

b) Ayetlerin Nüzul Sebeplerini Gözetmek

Eş'ari, istitaatın fiilden önce olduğunu öne süren Mutezile'nin iddiasını eleştirirken, onların ayetlerin iniş sebebini göz ardı ettiklerini, bundan dolayı hataya düştüklerini vurgular.⁹⁹ O, Mutezilenin "*Allah sadece iyiliği diler, kötülüğü dilemez*" iddiasını çürütürken de aynı yola başvurmuş, ve onların görüşlerini dayandırdıkları ayetlerin nüzul sebeplerine dikkat çekmiştir. Yine onların kulların fillerinin yaratılması meselesiyle ilgili delil getirdikleri "*Allah ve Resulü müşriklerden uzaktır*"¹⁰⁰ manasındaki ayetin müşriklerle Hz. peygamberin arasındaki bir anlaşma döneminde indiği ve bundan bahsettiğini vurgulayarak açıklamıştır.¹⁰¹

Ayetlerin nüzul sebepleri, ayetlerin anlaşılmasında ayetlerin lafızlarından sonra önemli bir kaynaktır. Nüzul sebebi kavranamaz veya yanlış anlaşılırsa ayet farklı anlamlara gelecek şekilde değerlendirilir. Burada Eş'ari'nin üzerinde ısrarla durduğu konu ayetin ne zaman ve ne ile ilgili indiğidir.

c) Husus ve Umum Açısından Meselelere Bakmak

Eş'ari, genel ve özel arasındaki bu önemli ayrımı "*el-Luma*" da işler. Kur'an'daki umumi lafzi deliller, bir yönü ile bütünü, diğer bir yönü ile de parçayı kastederler. Her zaman cüz'ün, küll üzerine genellenmesi doğru olmadığı gibi, küllünde cüz üzerine genellenmesi doğru değildir. O, Kur'an'daki ifadelerin bazen genele, bazen de özel bir gruba hitap olarak geldiğini söyler.¹⁰² Eş'ari'nin *husus* (özel) anlayışını "*rü'yetullah*" meselesinde Mutezile'nin görüşünü çürütürken, "*gözler onu göremez*"¹⁰³ ifadesiyle; *umumi* (genel) anlayışını da "*O, gözleri görür*"¹⁰⁴ ifadesini aktarırken kullanmıştır.¹⁰⁵

Yine büyük günah işleyenin ebedi olarak cehennemde kalacağına dair Mutezile'nin iddiasını çürütürken umum-husus prensibinden faydalanmıştır. Aynı zamanda genelin özel üzerine, özelin de genel üzerine delil getirebilmesiyle ilgili tartışmalı konuya değinmiştir. Genelin delil olmadan özel üzerine, özelin delil olmadan genel üzerine kullanımını doğru bulmamıştır.¹⁰⁶ Ancak konuyla ilgili yeterli delil varsa bu genellemeyi benimsemiştir.

99 Eş'ari, *el-Luma*, s. 61.

100 Tevbe, 9/3.

101 Eş'ari, *el-Luma*, s. 55.

102 Eş'ari, *el-Luma*, s. 80.

103 En'am, 6/6.

104 En'am, 6/7.

105 Eş'ari, *el-İbane*, s. 68.

106 Eş'ari, *el-Luma*, s. 81.

d) Metinlerle İlgili Dil Analizine Başvurmak

Dini metinleri tahlil ederken semantik yöntemi kullanmak, başka bir ifadeyle terimlerin anlam analizine yönelmek Eş'ari'nin sıkça başvurduğu bir tutumdur. O, kelime tahlilleri, dil açısından yapılan analizleri, Arapların kelimeyi kullanma yeri ve amacını dikkate alınarak yorumlar yapmıştır. Bu açıdan o, kelimenin sözlük anlamı değil kullanım anlamı üzerinde durmuştur.

Eş'ari'nin Allah'ın görülmesi konusunda "ناظر"¹⁰⁷ kelimesinin Kur'an'da ki kullanışı ve anlamıyla ilgili getirdiği örnekler, bu konuya verdiği önemi gösterir.¹⁰⁸ Eş'ari'ye göre bu kelime "işe kalbinle bak" cümlesinin gör anlamına gelmediği gibi, "ruyetullah" tan bahsedilen yerde kalbin görmesi manasına da gelmez. Yüzün yönelmesi, yüzle yapılan bir görüşe delildir. Burada kastedilen gözün görmesidir. Aynı zamanda kalbin bakması da benzer anlama gelir.¹⁰⁹

Eş'ari, dil alimlerinin imanın manasını tasdik olarak aldıklarını kabul eder.¹¹⁰ Kelimenin kullanımı ve çıkarılan anlam bize onun dilcilerin görüşlerine önem verdiğini ve fikirlerini onların açıklamalarına dayandığını göstermektedir. Bir konuda hüküm verirken kelime tahlilinde bulunmak, verilen hüküm, öne sürülen düşüncenin ne kadar ciddi bir şekilde değerlendirildiğinin delilidir.

Kehf süresi 77. ayetindeki "yıkılmak isteyen (yüz tutmuş) bir duvar buldular" ifadesindeki "يريد" istemek anlamına gelen fiili mecazi anlamda alır. O, "يريد" fiilinin burada "istemek" anlamına gelmediğini, yani duvarın isteği olmadığını, buradaki üsluptan kaynaklanan mecazi bir anlatımın söz konusu olduğunu vurgulamıştır. Bu sonuca ulaşırken "اراد" fiilinin anlamlarını değerlendirmiş, bunu yaparken de kelimenin kullanıldığı anlamlardan örnekler vermiştir.¹¹¹

Eş'ari, Kur'an'da tenâkuz olmadığı gibi, delil olmaksızın bir kelimenin hakiki anlamdan mecâza aktarılmasının yanlış olduğunu vurgular. Delil olmaksızın yapılan mecazi yorumların Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesinde sıkıntılar doğuracağını söyler.¹¹²

O, dilcilerin görüşleri yanında, kelimelerin anlamlarını netleştirebilmek, daha iyi açıklayabilmek için meşhur Arap şairleri ve ediplerinin

107 Kıyame, 75/23.

108 Eş'ari, *el-İbane*, s. 58.

109 Eş'ari, *el-Luma*, s. 40.

110 Eş'ari, *el-Luma*, s. 78.

111 Eş'ari, *el-Luma*, s. 24.

112 Eş'ari, *el-İbane*, s. 106-107.

şiiir ve söylemlerinden deliller getirmiştir. Nitekim Züheryi, bu şairlerden biridir. Eş'ari onun bir şiiirinden umum ve husus meselesinde örnek getirmiş, görüşünü Züheryi'nin şiiiri ile desteklemiştir.¹¹³

f) İcmayı Gözetmesi

Müslümanlar arasında Hristiyanlar da olduğu hukuki ve kelâmi meseleler hakkında resmi kararlar verebilecek kilise gibi yetkili bir kurum yoktur. Bu alanlarda bir fikir birliği ve icma'ya ulaşmada İslam toplumu dikkate değer bir beceri sergilemiştir.¹¹⁴ İcma, üzerinde ne olduğu ve nasıl gerçekleştiği konularında ciddi tartışmalar olan bir kavram olmasına rağmen, Eş'ari bu kavramı delillendirirken sıkça kullanmıştır.

Büyük günah işleyen âsinin imani durumuyla ilgili hüküm verirken, "Müslümanların icması üzere imanı ile mümin, günahı ile fâsıktır" kanaatine ulaşmıştır. Bu görüşünü de icmaya dayandırmıştır. Hz. Ebu Bekir'in halifeliliği ile ilgili icmayı delil getirmesi de bu konuda önemli bir adımdır.¹¹⁵

Eş'ari, icmaya önem vermiş, uymayanlara büyük tepki göstermiştir. Ona göre ümmetin, "Allah'ın dilediği şey olmuş, dilemediği şey ise kesin olarak olmamıştır" fikri üzerinde icma etmesine rağmen, bu görüşün aksine Allah'ın, olmayan bir şeyi dilemesi veya dilenmemiş olan bir şeyin olması konularında görüş açıkladıklarından, yine hakkında icma olan kabir azabını inkar ettiklerinden dolayı Mutezileyi isim vermeden tenkit etmiştir.¹¹⁶ Burada dikkatimizi çeken diğer bir husus icmaya muhalif davranmanın tenkide uğramasıdır.

g) Objektif Olması

Objektiflik, her ne kadar olabilirliği açısından tartışılan bir mesele olsa bile, bilimsel bilgi için olmazsa olmaz bir şarttır.¹¹⁷ Yaşadığı devrin şartlarını düşündüğümüz ve Eş'ari'nin kelâm eserlerinin bir grup taraftarlığı içerisinde yazıldığını göz önüne aldığımızda, bu şartlar dahilinde her hangi bir alim ne kadar objektif olabilirse, Eş'ari'nin de o kadar objektif olabildiği kanaatini taşıyoruz. İnsani bir tepki olarak kişinin, ait olduğu gruptan ve bu grubun fikirlerinden aynı bahsederken ılımlı ve sevecen olması kadar, muhaliflerinden bahsederken de tavırda olmaması doğaldır. Fakat her ne olursa olsun genel ölçüt olarak adalet ve hak yerini bulmalıdır.

113 Eş'ari, *el-Luma*, s. 80-81

114 M. Montgomery Watt, "Özet Kelam Tarihi", çev.: A. Bülent Baloğlu, *DEÜİFD*, İzmir 1998, S. 10, İzmir, s. 120-121.

115 Eş'ari, *el-Luma*, s. 83.

116 Eş'ari, *el-İbane*, 39.

117 Hasan Onat, "Bilgi, Bilim ve Yöntem" *İslam Bilimlerinde Yöntem*, s. 16.

Eş'ari'nin, Mutezile hakkında bazen objektif ve yorumsuz bilgi verdiği¹¹⁸, bazen de Allah'ın zatı ve sıfatlarından bahsettiği konuda olduğu gibi¹¹⁹ Mutezile'ye karşı katı bir tavır aldığını görüyoruz.¹²⁰ O, kimi zaman Mutezile'nin görüşünü aktarırken tenkit tarzında bir üslubu tercih etmiş, bazen de Kaderiye'yi eleştirirken yaptığı gibi, onları ümmetin Mecusisi olmakla suçlamıştır.¹²¹

h) Rivayetlerin Sıhhatine Göre Değerlendirmesi

Eş'ari, rivayetlerin de tevatür ve sıhhatte önem vermiş, bunların derecesini dikkate almıştır. Şayet rivayetler tevatür derecesine ulaşmışsa, bunlarla amel etmeyi gerekli görmüş, amel etmeyen kitleyi de bidat ile suçlamıştır.¹²²

O, Allah'ın görülmesi konusundaki rivayetlerin, recm, miras, ayağı mesh vb. konularla ilgili rivayetlerden fazla olduğuna dikkat çeker.¹²³ Ona göre, şayet recm Mutezile'nin yanında kabul görüyorsa, hakkında daha fazla rivayet bulunan Allah'ın görülmesi meselesi de bu şekilde kabul edilmelidir. Mutezilenin bu konudaki olumsuz tutumu da göz önüne alındığında, Eş'ari'nin rivayetleri kabul etme şartı koyması, sıhhat açısından değerlendirmesi dikkate değerdir.

Raviler arsında yaptığı sıralama, sikâ râvilerden gelen sahih rivayetleri, zayıf rivayetler ile adalet ve zabt yönünden problemli ravilerin rivayetlerinden farklı değerlendirmesi, bu konuya verdiği önemi göstermesiyle birlikte onun hadis usulü bilgisine sahip olduğunu ortaya koyar.¹²⁴

1) Tenzih Anlayışı

Ehl-i Sünnet Kelamcılarının tamamında mevcut olan tenzih konusundaki hassasiyet, Eş'ari tarafından da dikkatle takip edilmiştir. Tenzih anlayışı çerçevesinde Allah'ın ülûhiyyeti, rububiyeti ve vahdâniyetinin korunmasına dikkat etmiştir. Teşbih, tecsim ve hulûl gibi problem içerebilecek fikirlerden uzak durmuştur. O, bu prensibi kelami görüşlerinin temelinde aldığını bir çok yerde de vurgulamıştır.¹²⁵

Eş'ari, Allah'ın fillerinde hikmet bulunduğundan bahsedip, hikmetli fiil işlemeyi ancak irade, kudret, ilim sıfatlarına sahip olmaya bağlar. Bu vasıfları da kemal ve uygunluk durumu olarak değerlendirir. Bunların zıttı olan vasıfları eksiklik ve yetersizlik olarak kabul eder.¹²⁶

118 Eş'ari, *Makâlat*, cilt. I, s. 235.

119 Eş'ari, *Makâlat*, cilt. II, s. 178-179.

120 Eş'ari, *el-İbane*, s. 39.

121 Eş'ari, *el-İb'ane*, s. 39.

122 Eş'ari, *el-İbane*, s. 36.

123 Eş'ari, *el-İbane*, s. 64.

124 Eş'ari, *el-İbane*, s. 46.

125 Eş'ari, *el-İbane*, s. 102.

126 Eş'ari, *el-İbane*, s. 19.

Allah'ın mahlukata benzemediğini söyler. Ona göre eğer benzeseydi, onun için verilen hüküm hâdis varlıklar için verilen hüküm gibi olacaktır. Aralarında bir benzerlik söz konusu olursa bu ya kısmen ya da bütün yönleriyle olması gerekir. Bütün yönlerden benzerse o tam olarak bir hâdistir. Şayet kısmen benzerse, o zamanda benzeyen yönden hâdis olacaktır ki, bu da muhaldir.¹²⁷

Sonuç

Öncelikle Eş'ari'ye ait iki eseri ve risalesini irdeleyerek onun kelam anlayışını ve metodunu ortaya koymuştur. Birbirine yakın konuları farklı tarzda ele alan ve açıklayan bu iki eser, bizde Eş'ari'nin Kelâm metodu ve Kelam anlayışının değişim ve gelişim süreci sonucunda şekillendiği hissini uyandırmıştır.

Eş'ari, bugün itibarıyla sistematik kelam problemi olarak kabul ettiğimiz meselelere, geniş perspektiften bakarak, her türlü alternatifi değerlendirmeye çalışmıştır. İşlediği konularda "eğer, şayet" gibi şart edatlarını kullanarak değişik bakış açılarını, farklı yönleri ortaya koymaya çalışmıştır. Onun kelam metodu, nakli esas alarak, aklı onun hizmetinde kullanan bir anlayışa dayanmaktadır.

Kelamcılar tarafından benimsenen Aristo mantığının tekdüzeliği, İslam düşüncesinin kendine has çıkarım kalıplarını zamanla ortadan kaldırmıştır. Bir şeyin ya doğru yada yanlış kabul edilmesi, bu iki durumun dışında bir konunun şiddetle reddedilmesi sağlıklı bir sonuca ulaşma açısından problemlidir ve bir takım sıkıntılar oluşturur. Bu bağlamda Sosyal Bilimlerde her zaman siyah ve beyaz renkler çok net değildir. Realitede bu iki rengin dışında diğer renkler de vardır. Kanaatimizce su sıkıntılar, Eş'ari de dahil olmak üzere devrinin ve günümüz bir çok ilim adamının problemidir.

O, Mutezile'den ayrıldıktan sonraki dönemde Ashâbu'l-Hadis taraftarlarının Mutezile ile girdiği fikri münakaşalarda sade bir üslupla mevcut inancın aktarımının metodik olarak yetersiz kaldığını görüp, Kelam ilmine duyulan ihtiyacı tespit etmiştir. Çözüm olarak yeniden Kelâm ilmine yönelmiş, Ashâbu'l-Hadis'in öğretilerini, kelami tarzda yorumlayarak katı nakilci bir grubun akâid anlayışını akli bir perspektifte ele almış ve aktarmıştır.

Ehli Sünnet içerisinde Mutezileye duyulan tepkiden kaynaklanan Kelam ilmine ve kelamcıya olumsuz bakışı kırma noktasında ilklerden olarak sayabileceğimiz Eş'ari, aynı zamanda var olan Sünni kelâm anlayışını sistemleştirmiştir.

127 Eş'ari, *el-Luma*, s. 16.